

Kamil Szybalski

Instytut Rosji i Europy Wschodniej
Uniwersytet Jagielloński

Domostroj – wspólnotowa tożsamość kobiety w kulturze staroruskiej

Streszczenie

W niniejszym artykule przeprowadzono analizę obrazu kobiety w szesnastowiecznym za-
bytku piśmienniczym epoki staroruskiej – *Domostroju*. Przedstawia on zalecenia, w jaki
sposób należy prowadzić gospodarstwo domowe, oraz zasady utrzymywania stosunków
międzyludzkich w duchu etyki chrześcijańskiej. Kobieta żyjąca zgodnie z nakazami *Do-
mostroju* powinna być przede wszystkim pobożna, pracowita, koncentrować się na wła-
ściwym funkcjonowaniu swojej rodziny, a także podtrzymywać dobre stosunki z sąsia-
dami.

Słowa kluczowe: epoka staroruska, kobieta, tożsamość

Abstract

The present article, entitled *Women's community identity in Old Russian's culture*, descri-
bed and explained a many of conceptions of identity and community in works of Europe-
an and Russian thinkers and cultural problem, who concern a community life on women
in old Russia (X–XVIth century). In author's opinion a terms: identity and community are
the very important for the Russian tradition (for ex. Pagan's time to end of XXth century).
The *Domostroy*, who is the basic composition for this text, exhaustively reported on a this
part of Russian tradition.

Keywords: Old Russia, woman, identity

Tożsamość (łac. *idem*, ros. *тождественность*, ang. *identity*) jest jednym z naj-
ważniejszych pojęć w obrębie nauk humanistycznych. Nierozzerwalnie łączy się
z pojęciem kultury, ale funkcjonuje też w obszarze socjologii, psychologii, etno-
logii i etnografii, literaturoznawstwa, filozofii¹, lingwistyki (gł. semiotyki)² oraz

¹ Odwoływali się do niej w swoich koncepcjach m.in. Heraklit z Efezu oraz Parmenides z Elei,
łącząc tożsamość z bytem i przemijaniem. W filozofii nowożytnej problem ten poruszali m.in.
Pico della Mirandola oraz Kartezjusz. Szerzej na ten temat zob. np. W. Branicki, *Kategoria toż-
samości w filozofii i kulturoznawstwie* [w:] *Tożsamość kulturoznawstwa*, A. Pankowicz i in. (red.),
Kraków 2008, s. 147–153.

² Szerzej na ten temat zob. np. M. Bobrownicka (red.), *Język a tożsamość: slavica*, Kraków
2000.

w psychiatrii i medioznawstwie³. Może ona być przyrodzona lub nabyta, jak np. tożsamość lokalna, narodowa, etniczna, religijna itd. W kontekście kulturowym oznacza najczęściej grupę osób (etnos) połączonych wspólnymi ideałami (poglądami), pochodzeniem, wyznaniem, szczegółami biografii lub wyznaczoną sobie misją dziejową. W przypadku Rosji pojęcie tożsamość można odnieść nie tylko do epoki staroruskiej, ale też np. do konserwatywnej lub rewolucyjnej warstwy inteligencji⁴ oraz proletariatu. Na gruncie antropologii personalistycznej wyróżnia się tożsamość osobową typu *idem* – jednakowość, identyczność osoby – oraz typu *ipse* – bycie sobą. W personalistycznej koncepcji Paula Ricoeura *idem* to zbiór stałych cech podmiotu – charakter, natomiast *ipse* oznacza bycie sobą poprzez wierność wybranym wartościom, a także dotrzymywanie słowa wobec innej jednostki lub grupy.

Kiedy – stwierdza – mówimy o nas samych, rozporządzamy w istocie dwoma modelami trwałości w czasie i możemy je streścić za pomocą dwóch, zarazem symbolicznych i opisowych wyrażen: charakter i dotrzymywanie słowa⁵.

Na gruncie takiego paradygmatu można mówić o tożsamości zarówno osobowej, jak i kulturowej, religijnej, narodowej. Wykorzystanie personalistycznych kryteriów określania tożsamości wydaje się tym bardziej uzasadnione w przypadku podjętego w niniejszym artykule zagadnienia, gdyż zastosowana w nim została metoda kulturoznawczo-antropologiczna. Umożliwia ona szersze określenie tożsamości kobiety przedstawionej w kulturze staroruskiej (X–XVI wieku). Pełny obraz tej tożsamości zawiera jeden z najważniejszych zabytków staroruskich, jakim jest *Domostroj* (*Домострой*). Analiza i interpretacja tego zabytku nie obejmuje filologicznego ani też semantycznego aspektu dzieła, koncentruje się bowiem na wykładni kulturowo-antropologicznej.

W kulturze rosyjskiej tożsamość zawsze powiązana była ze wspólnotowością, ukształtowaną w epoce staroruskiej jako soborowość (tzw. *соборность*), lub z nowożytnymi ideami wnikającymi do Rosji z Zachodu. Należy zwró-

³ Ze względu na szeroki zakres znaczeniowy niekiedy uważa się, że tożsamość stanowi chwyt retoryczny, który w istocie niczego nie wyjaśnia. Zwraca na to uwagę Stanisław Gajda, pisząc, że: *Wielowymiarowość i złożoność pojęcia tożsamość oraz wielość perspektyw badawczych tożsamości jako zjawiska ontycznego sprawia, że jako kategoria poznawcza ma rozmyte, nieostre, niedookreślone i niedokończony charakter. Różnodyscyplinarni badacze (m.in. socjologodzy, psychologodzy, antropologodzy, filozofowie, kulturoznawcy, literaturoznawcy) mają z nią spore kłopoty.* S. Gajda, *Słowiańskie dyskursy tożsamościowe* [w:] *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*, S. Gajda (red.), Opole 2008, s. 8.

⁴ Na temat inteligencji w kontekście rosyjskim i komparatystycznym napisano do chwili obecnej bardzo dużo, odbyło się też kilka konferencji poświęconych temu tematowi. W odniesieniu do Rosji przypomnieć należy monografie: *Inteligencja, tradycja i nowe czasy* (zbiorowa), H. Kowalska (red.), Kraków 2001; M. Abassy, *Inteligencja a kultura. O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej*, Kraków 2008; M. Smoleń, *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2010.

⁵ P. Ricoeur, *Filozofia osoby*, Kraków 1992, s. 3–34.

cić uwagę, że tradycyjna rosyjska wspólnotowość nie jest tożsama z kolektywizmem, opierającym się wprawdzie na idei jedności, ale bez możliwości zachowania w jej obrębie indywidualizmu oraz bez charakterystycznych dla niej odniesień do uniwersalnych wartości moralnych, religijnych i kulturowych. Wspólnotowość, w odróżnieniu od kolektywizmu, dopuszcza indywidualizm poglądów czy zachowań poszczególnych jednostek. Opiera się bowiem na wartościach uniwersalnych, stanowiących dla poszczególnych członków wspólnoty najwyższy punkt odniesienia. W kolektywie, który może mieć charakter społeczny (pracowniczy, szkolny, spółdzielczy itp.; partie, instytucje i podmioty władzy), siłą jednoczącą jego członków jest grupowy interes bądź ideologia. Zarówno w pierwszym, jak i drugim przypadku jednostkowe cele nie są brane pod uwagę. W komunistycznej koncepcji kolektywu siłą jednoczącą miała być ideologia. Różnicę między wspólnotą staroruską i wspólnotą socjalistyczną – będącą punktem wyjścia komunistycznego kolektywu – uchwycił w genialny sposób przedstawił Fiodor Dostojewski w *Biesach* (idee zwolenników Mikołaja Stawrogina) czy w *Braciach Karamazow* (koncepcja Wielkiego Inkwizytora). Spostrzeżenia pisarza zostały potwierdzone w literaturze socrealizmu, nade wszystko w powieści produkcyjnej, przedstawiającej apologię kolektywu robotniczego. Dostojewski poświęcił wiele uwagi staroruskiej wspólnotocie i jej ideałom religijnym, moralnym oraz społecznym, a także ich roli w kształtowaniu tożsamości Rosjan. Idea tożsamości wspólnotowej najdobitniej została wyrażona w *Dzienniku pisarza* (*Дневник писателя*), gdzie autor zwrócił uwagę na trzy podstawowe czynniki kształtujące świadomość wspólnotową Rosjan i jednocześnie spajające ich wewnątrz: prawosławie, naród oraz imperium (idea Moskwy Trzeciego Rzymu). Indywidualizm został poddany przez niego krytycznej analizie, szczególnie w *Zbrodni i karze*, *Idiocie*, *Biesach* i *Braciach Karamazow*. W *Idiocie* ideał tożsamości wspólnotowej jest realizowany przez księcia Lwa Myszkińskiego, który jako nowy *jurodiuwyj* stara się dokonać przemiany duchowej swojego otoczenia na gruncie pokory, przebaczenia i miłości bliźniego, będących wyznacznikami świadomości i zarazem tożsamości zdeterminowanej kategoriami wiary. Bohater łączy przy tym rosyjską specyfikę *jurodstwa* z uniwersalizmem chrześcijańskich wartości. Książę wymienia się krzyżnikiem z Rogożynem, dając mu poprzez ten symboliczny gest świadectwo braterstwa w Chrystusie. W tym momencie wytwarza się pomiędzy nimi szczególna wspólnota nie tylko wiary, ale również tożsamości, znacznie silniej odczuwana przez Myszkińskiego niż Rogożyna. Po zabójstwie Nastazji daje on najwyższe świadectwo owej wspólnoty, będącej chrześcijańskim braterstwem – nie opuszcza Parfiena i razem z nim, w formie osobistej więzi psychicznej, przeżywa dramat tej śmierci. Jak zauważa Anna Rażny:

Jest to więź, której świadom jest Myszkiński również wówczas, gdy okazuje się, że Rogożyn jest zabójcą Nastazji. Parfien zapomina o tej więzi, dopuszczając się zbrodni. Dzięki uosabianej przez Myszkińskiego caritas doświadcza jednak na nowo jego obecności, wspól-

*przebywania, wzajemności – wyrażających więź w istnieniu. Dzieje się tak dlatego, że książe swój dialog metafizyczny z innymi bohaterami odnosi do Transcendencji*⁶.

Do koncepcji tożsamości soborowej nawiązywali także słowianofile, dla których wspólnota (*муп*) miała fundamentalne znaczenie i zawsze była utożsamiana z Kościołem. Jego metaforyczne ciało stanowił lud jako nośnik uniwersalnych zasad etyki chrześcijańskiej⁷. Wspólnota posiadała też wymiar praktyczny, polegający na wzajemnym wspieraniu się w trudnych momentach⁸ czy ochronie jej członków przed negatywnymi działaniami cara i podległych mu władz. W swojej formule zawierała też elementy opiekuńcze i demokratyczne, gdyż wybierała spośród swoich członków radę przedstawicielską i najczęściej charakteryzowała się jednomyślnością w podejmowaniu decyzji. Wszystko to umacniało we wspólnocie również poczucie tożsamości lokalnej oraz spajało więzi społeczne. Nikt nie pozostawał anonimowy, a wszelkie patologie (przestępstwa, nadużycia itp.) mogły być szybko wykorzeniane dzięki dyskretnej obserwacji uczestniczących w niej chłopów⁹. Wspólnotę wzbogacała osobowość poszczególnych jednostek, wspomagając tym samym jej rozwój kulturowy i społeczny¹⁰. Idea tożsamości soborowej w oficjalnej kulturze okresu radzieckiego nie mogła być prezentowana, jednak znalazła swe wspaniałe odbicie

⁶ A. Rażny, *Indywidualizm i wspólnotowość w twórczości Fiodora Dostojewskiego. Konflikt czy współistnienie?* [w:] *Fiodor Dostojewski i problemy kultury*, A. Rażny (red.), Kraków 2011, s. 44.

⁷ Jednym z najgorętszych orędowników tej formy współżycia był Szatow, który zarzucał Piotrowi S. Wierchowieńskiemu, że poprzez swój liberalizm stracił zupełnie kontakt z „żywą” kulturą narodową.

⁸ *Obszczina* była społecznością opartą na wspólnocie zwyczajów, przekonań i wiary w myśl zasady: jedna wiara, jeden Kościół. Wchodziła ona w skład wielkiej, narodowej wspólnoty wiary, ziemi i zwyczajów. Poczucie wspólnoty budowało solidarność, wzajemną pomoc, życzliwość do swoich i obcych. Praktycznym obrazem tej życzliwości był utrzymujący się od wieków zwyczaj dyktujący, że na wiosnę, kiedy zaczynało brakować żywności, biedniejsi chłopci szli w tzw. kusoczki, czyli po prośbie o kawałek (kusoczek) chleba. L. Błaszczyk, *Krytyka Zachodu w świetle eklezjologii sobornosti Aleksego Stiepanowicza Chomiakowa*, Łódź 2008, s. 67.

⁹ Funkcjonowanie obszcziny pozwalało człowiekowi na szybsze moralne dojrzewanie. Egoizm, duma i osobiste pasje znajdowały się pod kontrolą opinii społecznej. Sprawiedliwość mogła być lepiej zapewniona. Ubodzy nie otrzymywali upokarzającej jałmużny, bo mieli pewność braterskiej pomocy obszcziny (*Ibidem*, s. 67).

¹⁰ Zdaniem Anny Kurkiewicz w soborowości odrębność poszczególnych osób dopełnia całą wspólnotę i rozwija ją, a one same, funkcjonując w jej ramach, nie muszą z niczego rezygnować. *Wspólnota na poziomie ducha – duchowa jedność – staje się gwarantem – stanowi podstawę jedności, i to jedności szczególnej – jedności poszczególnych elementów przy jednoczesnym zachowaniu ich odrębności – indywidualności – co jest odzwierciedleniem hipostazowej jedności trzech elementów boskich. Tutaj My (jedność ja i ty) nie znosi poszczególnych ja współkonstytuujących My, jest raczej ich utrzymaniem przy jednoczesnym przekroczeniu w stronę My. Tak pojęta wspólnota stanowi przeciwstawienie zachodniemu, wspartemu na racjonalizmie indywidualizmowi, który w przekonaniu rosyjskich myślicieli utwierdza jednostkowy egoizm. Odseparowane ja stawiane w opozycji względem nie-ja nie posiada mocy dotarcia do prawdy, a raczej zdolne jest ją wykołować czy wykrzywić.* A. Kurkiewicz, *Soborowe oblicze kolektywizmu* [w:] *Fiodor Dostojewski i problemy...*, s. 40.

w twórczości emigracyjnych pisarzy, nade wszystko Iwana Szmielowa i Borysa Zajcewa.

Z punktu widzenia antropologii kulturowej główną rolę w kształtowaniu tożsamości wspólnotowej człowieka doby staroruskiej odgrywała Prawda, która spajała wspólnotę w znaczeniu religijnym, metafizycznym i aksjologicznym (tzw. *Истина*)¹¹. Tak pojmowali ją nade wszystko Ojcowie Kościoła czy w XIX wieku słowianofile i nawiązujący do nich poczwiennicy¹². Prawda jednostkowa (subiektywna) z perspektywy teologii prawosławnej nie posiadała większego znaczenia.

Pojedynczy człowiek, próbując przywłaszczyć sobie Prawdę, zamienia ją w nieprawdę, a w konsekwencji w fałsz. Prawdy (istiny) nie można bowiem posiadać, nie jest ona prawdą racjonalną, nie przynależy porządkowi poznania – nie jest osiągalna na drogach rozumowych, można ją jedynie odsłaniać czy odkrywać. Każdy akt odkrywania istiny staje się swoistym misterium – dokonując odkrywania Prawdy, człowiek wkracza jednocześnie w przestrzeń sacrum, istina staje się dostępna bowiem nie w poznaniu, a w wierze, staje się dostępna ziemskiemu Soborowi – żywej wspólnocie wierzących¹³.

Próbę przywłaszczenia Prawdy podjęli w XIX wieku raznoczyńcy i narodnicy, a po nich bolszewicy, próbując przekonać ludzi o możliwości stworzenia raj na Ziemi bez udziału Transcendencji – przez mechaniczne przekształcenie sfery *profanum* w *sacrum*. Dlatego też ideały rewolucyjne należy uznać za obce¹⁴ tradycji rosyjskiej, mimo iż odwoływały się one do ludu i jego potrzeb. Z rewolucyjnej mentalności, umocnionej ideami materializmu ateistycznego Ludwika Feuerbacha, a następnie komunizmu Karola Marksa i Włodzimierza Lenina, rozwinęła się idea tożsamości kolektywnej, której świadectwem stała się koncepcja *homo sovieticus*, ostatecznie zdyskredytowana wraz z ideologią komunizmu¹⁵.

Obraz kobiety w okresie staroruskim był ściśle powiązany z wielostronnymi przemianami cywilizacyjnymi zachodzącymi w tej epoce. Najważniejszą z nich

¹¹ Termin ten oznacza Prawdę w znaczeniu aksjologicznym, a nie pragmatycznym w opozycji prawda/fałsz.

¹² Szerzej na ten temat zob. np. A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktury i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, rozdz. *O powrót do gleby*, Warszawa 2009, s. 390–426.

¹³ A. Kurkiewicz, *Soborowe oblicze kolektywizmu* [w:] *Fiodor Dostojewski i problemy...*, s. 40.

¹⁴ Inteligencji rewolucyjnej obca była wszelka duchowość. Jej miejsce zajęła specyficzna mentalność, ukształtowana w Rosji przez zachodnie idee filozoficzne, społeczne i polityczne w drugiej fazie jej europeizacji – w epoce oświecenia. Mentalności tej towarzyszyła postawa, którą cechowały: kult naukowego poznania, moralizm, opozycja wobec samodzierżawnej władzy. W postawie rewolucyjnej inteligencji narodnickiej cechy te zostały zdominowane przez współczucie dla uciesnionego ludu, które ograniczało jej rolę europeizacyjną i kulturotwórczą. A. Rażny, *Intelligencka idea „pomniejszania” Rosji w ujęciu Aleksandra Panarina* [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, A. Dudek (red.), Kraków 2010, s. 76.

¹⁵ Szerzej na ten temat zob. L. Suchanek, *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość, gnijący Zachód*, seria: Rosyjska Literatura Emigracyjna, nr 8, Kraków 1999.

było stopniowe wypieranie tradycji pogańskiej przez religię chrześcijańską¹⁶, a także kształtowanie się zrębów rosyjskiej państwowości. Należy dodać, że przez długi czas pogaństwo (głównie w formie rytuałów oraz kultów animistycznych) koegzystowało z chrześcijaństwem. Poszczególni władcy, a także duchowni czy latopisarze (kronikarze), promowali nową wiarę poprzez tworzenie literatury historycznej (kroniki, byliny, zwody), hagiograficznej oraz moralizatorskiej. Najważniejszym źródłem tamtej epoki była Biblia. Lucjan Suchanek, pisząc na temat tendencji w literaturze tamtego okresu, podkreśla jej związki z następującymi po sobie wydarzeniami historycznymi¹⁷. W obrębie zainteresowań pisarzy tamtej epoki znajdowały się także kobiety, przy czym koncentrowali oni swoją uwagę na moralnym kontekście ich codziennej egzystencji¹⁸. Dążono do tego, aby chrześcijański kodeks etyczny stał się dla wszystkich, również dla kobiet, normą postępowania. Na nich bowiem ciążył przemożny – do momentu przyjęcia przez Ruś chrześcijaństwa z Bizancjum¹⁹ – wpływ zwyczajowych praw pogańskich²⁰. Zgodnie z tymi ostatnimi kobiety cieszyły się nadal znaczną swobodą obyczajową w pierwszej fazie chrystianizacji księstw ruskich.

¹⁶ Szerzej na ten temat zob. np. *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, J. Kłoczowski (red.), Kraków 1997; H. Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa 1986.

¹⁷ Przemiany w obrębie literatury wywołane były czynnikami zewnętrznymi oraz wewnętrznymi. Pisarze staroruscy reagowali na wydarzenia historyczne, polityczne i religijne, dostosowując swe utwory do aktualnej sytuacji w rozwoju państwa. Dotyczy to przede wszystkim podejmowanej problematyki i sposobu jej naświetlania. L. Suchanek, *Literatura i kultura staroruska*, seria: Nauka dla Wszystkich, nr 314, Kraków 1980, s. 5.

¹⁸ Pomijając zapisy z tzw. gramot brzozowych, poświęconych codziennym sprawom mieszkańców Nowogrodu Wielkiego. Szerzej na ten temat zob. np. S. Bratkowski, *Pan Nowogród Wielki*, Warszawa 1999; В.Л. Янин, А.А. Залишняк, *Новгородские грамоты на бересте: из разкопок 1888–1889 гг.*, Москва 1993.

¹⁹ Zbiór prac poświęconych temu zagadnieniu zob.: *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, W. Hryniewicz, J.S. Gajek (red.), Lublin 1993; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, Kraków 2000.

²⁰ Jak zauważa Katarzyna Kosowska: *Analizując problem położenia kobiety w rodzinie i społeczeństwie, nie sposób nie przeprowadzić wyraźniej granicy dzielącej dwa okresy: pogański i chrześcijański. Ważnym czynnikiem określającym położenie kobiety w rodzinie okresu pogańskiego była forma zawierania małżeństwa. Inaczej traktowano kobietę w rodzinie, do której wchodziła ona jako „rzecz” kupiona od jej rodziców, a inaczej, kiedy wносиła do nowego domu posag*. K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze. Od Piotra Wielkiego do Mikołaja I* (rozprawa doktorska), Kraków 2009, s. 10–11. Z powyższego wynika, iż sytuację kobiety w ówczesnym społeczeństwie określała przede wszystkim pozycja materialna rodziny, z której pochodziła. Należy dodać, że kwestie finansowe, w mniej lub bardziej zawaolowanej formie, miały istotne znaczenie przy zawieraniu związków małżeńskich także w późniejszych okresach. Z drugiej jednak strony bywały wypadki, że wysoka pozycja kobiety w społeczeństwie staroruskim zależała w większym stopniu od jej cech umysłu i charakteru niż sytuacji materialnej jej rodziców, czego przykładem są sprawujące ważne funkcje społeczne Marta Borecka, namiestnica Nowogrodu Wielkiego, czy księżna kijowska Olga (? –969 r.), uznana później za świętą.

Dużo informacji na ten temat dostarcza *Powieść minionych lat*²¹, jeden z najważniejszych zabytków piśmienniczych epoki staroruskiej. Można tam przeczytać m.in. o obyczajach poszczególnych plemion słowiańskich, w tym o frywolnych spotkaniach młodych ludzi w pobliżu zbiorników wodnych, gdzie dochodziło do rytualnych uprowadzeń panien²². Tożsamość kobiety i jej wizerunek wtopione były wówczas głównie we wspólnotowość rytualną.

Najważniejszym źródłem wiedzy o epoce staroruskiej był jednak powstały u jej schyłku *Domostroj*. Stanowił on wraz z tzw. *Stogławem* (dokumentem realizującym postanowienia soboru 1551 roku) całość o charakterze społecznym, religijnym i kulturowym. Jego paternalistyczny charakter²³ symbolizuje nienaruszalną z teologicznego punktu widzenia hierarchię aksjologiczną²⁴, będącą bezpośrednim odwzorowaniem modelu bizantyjskiego. Charakteryzując ten zabytek, L. Suchanek podkreśla:

*Postanowienia Soboru Stogławego uwzględniał „Domostroj”, którego tytuł jest kalką greckiego słowa „ekonomia”, oznaczającego prowadzenie domu. Był to składający się z 63 rozdziałów przewodnik, vademecum przeznaczone dla człowieka świeckiego, typ opracowania znany z piśmiennictwa bizantyjskiego i zachodnioeuropejskiego. Poruszone w „Domostroju” problemy można podzielić na trzy zasadnicze grupy, mówiące o powinnościach chrześcijanina wobec Boga i władcy, o stosunkach w rodzinie oraz o prowadzeniu gospodarstwa domowego. Pouczenia i przestrogi, bardzo nieraz szczegółowe rady, jakie autor [tj. pop Sylwester, spowiednik Iwana IV – K.Sz.] daje swym współczesnym, są odzwierciedleniem poziomu kultury materialnej i osobistej, wiedzy i mentalności człowieka XVI wieku. Świadczą one o dość znacznej różnicy między Rusinem a mieszkańcem Europy Zachodniej. Model postępowania propagowany przez „Domostroj” był wykładnią założeń innego systemu cywilizacyjnego, tkwiącego mocno korzeniami jeszcze w kulturze bizantyjskiej*²⁵.

²¹ Inne nazwy tego dzieła to: *Powieść lat doczesnych*, *Powieść lat dorocznych*, *Powieść doroczna*. Na temat interpretacji tytułu zob. też: F. Sielicki, *O ustalenie właściwej polskiej nazwy dla „Powieści wriemiennych let”*, „Slavia Orientalis”, nr 1/1963, s. 85–94.

²² Pozostałością po tych zabiegach magicznych było powstanie legend o rusalkach oraz innych niebezpiecznych dla ludzi istotach demonicznych, zamieszkujących wody. Por. np. B. Baranowski, *W kręgu upiórów i wilkołaków*, Łódź 1981, rozdz. *Wodny świat topielców i rusalek*, s. 82–101. Nie miały wpływu na powstanie takich wyobrażeń miała znikoma umiejętność pływania w tamtych czasach. Sporo interesujących informacji na temat kultury duchowej Słowian zawiera monografia Kazimierza Moszyńskiego *Kultura ludowa Słowian*, zw. t. II (dowolne wydanie).

²³ *Жены же мужей своих должны расспрашивать о всяком благочинии: как спасти душу, как быть любезной мужу и Богу, как вести хозяйство. Подобаает жене во всем слушаться мужа. Что муж прикажет, то следует принимать с любовью, внимать со страхом и делать, как приказал муж. Домострой. Юности честное зерцало*, перевод, вступительная статья и комментарии Г.С. Прохорова, Санкт-Петербург 2008, s. 66–67.

²⁴ Szerzej na ten temat zob. np. H. Kowalska, *Kultura staroruska (XI–XVI w.)*. *Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, rozdz. *Ruś Kijowska. Bizantyjska geneza prawa na Rusi*, s. 111–144 i nast.

²⁵ L. Suchanek, *Literatura i kultura staroruska*, seria: Nauka dla Wszystkich, nr 314, Kraków 1980, s. 48.

Oprócz zapisów *Stogławu* w *Domostroju* można odnaleźć nawiązania do postanowień soborów Chalcedońskiego i Nicejskiego, a także pouczeń Jana Chryzostoma, św. Bazylego oraz treści zbioru przykazań etycznych, tzw. Pszczoły. Można zatem skonstatować, że chociaż *Domostroj* był przeznaczony dla świeckich, posiadał przede wszystkim religijny charakter.

Dom okresu staroruskiego to szczególna przestrzeń kulturowa (semiosfera), gdzie spotyka się rodzina, aby realizować plan Bożej ekonomii Zbawienia oraz prowadzić wspólnotowe życie. W tej najmniejszej jednostce społecznej także występuje tożsamość wspólnotowa, przy czym dotyczy ona głównie domowników. Nie powinna być ona jednak zamknięta na pozytywne wpływy z zewnątrz, co ma na celu jej samodoskonalenie się²⁶. Praktyczność zaleceń *Domostroju* opiera się nie tylko na właściwym prowadzeniu gospodarstwa domowego, ale też podtrzymywaniu wspólnotowych więzi międzypokoleniowych. Dom to nie tylko miejsce zamieszkania, ale też miasto, kraj, a nawet Wszechświat, gdyż wszędzie objawia się w jego stworzeniu Bóg.

Однако это понятие чрезвычайно емкое: оно включает в себя не только жилище. Автор «Домостроя» как бы возвращается к античному видению мира, к Аристотелю, некогда предложившему термин «экономика» – буквально «искусство ведения домашнего хозяйства». И как «домашнее хозяйство» Аристотеля расширилось до той «глобальной экономики», которую мы знаем сейчас, так же и домом в «Домострое» служит и жилище, и имение, и город и страна, и даже Вселенная. Причем все они для автора «Домостроя» одинаково являются домом, и признание в этом качестве одного места нисколько не мешает признанию других²⁷.

Dom i rodzina stanowiły więc taką formę wspólnoty, której prawzorem była wspólnota monasteru.

Zgodnie z założeniami *Domostroju* na szczycie nienaruszalnej hierarchii wspólnotowej znajduje się Bóg, po nim następuje władca (car) jako „namiestnik” Boga na Ziemi, kolejno (na poziomie lokalnym) Cerkiew (w osobie ojca duchownego, tzw. *pneumatikos pater*), następnie mąż – ojciec rodziny wraz z żoną, służbą i na końcu – dzieci. W warunkach domowych najczęściej władzy i głos decydujący w wielu sprawach miał mąż, a po nim lub na równi z nim – żona. Z teologicznego punktu widzenia najważniejsza w takim związku była miłość i zrozumienie drugiej strony, co pozwalało utrzymać jedność małżeństwa. Niedopuszczalne były zachowania despotyczne, chociaż według ówczesnych norm obyczajowych mąż miał prawo „skarcić” żonę cielesnie, ale tylko

²⁶ W praktyce jednak mogło to wyglądać zupełnie inaczej. Jak zauważa W. Jakubowski: *Ukazany w Domostroju – jako ideał – zamożny i gospodarny dom (prawdopodobnie kupiecki) stanowi zamkniętą w sobie, izolowaną w miarę możliwości od sąsiadów i niechętnie do nich usposobioną, samowystarczalną gospodarczo jednostkę, rządzoną twardą ręką ojca rodziny.* W. Jakubowski, *Piśmiennictwo zjednoczonego państwa moskiewskiego (1500–1613)* [w:] *Historia literatury rosyjskiej*, t. I, M. Jakóbiec (red.), Warszawa 1976, s. 123.

²⁷ *Домострой...*, s. 7.

w pewnych granicach. Trwałości małżeństwa miała służyć opieka duchownych nad poszczególnymi rodzinami. Jak zauważa ks. Piotr Pietkiewicz:

Благодаря любви супруги должны переживать и делить вместе все обязанности и проблемы повседневной жизни. Любовь есть искусство эмпатического восприятия потребностей и забот другого человека, с учетом его уникальности, истории жизни, воспитания, восприятия себя и окружающей действительности. Потому настоящее супружество может возникнуть только тогда, когда мужчина и женщина испытывают взаимную любовь²⁸.

Z przytoczonego cytatu wynika, że żona jest Bożym darem dla współmałżonka, co samo w sobie określa sposób jej traktowania. Podobną opinię na temat zalet kobiety-małżonki wyraża Jan Złotousty, pisząc:

[...] взаимоотношения между супругами должны быть полностью проникнуты любовью, выражением чего будет постоянная забота мужа, готового сделать все для своей избранницы²⁹.

Wszyscy członkowie staroruskiej rodziny stanowili nie tylko społeczność, ale nade wszystko duchową wspólnotę, w której każdy zachowywał swoją podmiotowość, odpowiadając osobiście przed Bogiem za swoje zachowanie wobec osób z najbliższego otoczenia. Także kryzysy małżeńskie, stanowiące często nieunikniony skutek pożycia, powinny być rozwiązywane wspólnie, z uwzględnieniem pewnego marginesu tolerancji dla poglądów drugiej strony.

Степень затруднений, возникающих в супружестве, зависит от желания и способности супругов к разрешению возникающих в рамках их союза конфликтов. Нахождению совместных мирных решений способствует толерантный подход, основанный на понимании, желании вникнуть в ситуацию другого человека, а также личное смирение, склоняющее человека к извинениям и взаимному прощению с целью достижения согласия³⁰.

Motyw wzajemnego przebaczenia, obowiązujący zarówno w małżeństwie, jak i w nieformalnych związkach, jest gwarantem ich spójności. Nauczanie Cerkwki było wówczas i jest nadal w szczególności skierowane, ze względu na niedoskonałość moralną człowieka jako istoty, na dostrzeganie własnych błędów i próbę ich naprawy w czasie pożycia. Sposób, w jaki rozwiązuje się konflikty, jest w nauczaniu teologicznym swoistym sprawdzianem wzajemnej miłości małżonków.

²⁸ P. Pietkiewicz, *Отношения между мужем и женой в православном браке* [w:] *Коściół a świat współczesny*, H. Kowalska-Stus (red.), Kraków 2014, s. 383–384.

²⁹ *Ibidem*, s. 385.

³⁰ *Ibidem*, s. 385.

Настоящая любовь – это доверие, готовность пожертвовать собой ради другого человека. Она не является «наградой за что-то», но «даром своего сердца несмотря на что-то», например, недостатки другого человека³¹.

Zgodnie z zaleceniami *Domostroju* żona powinna, niezależnie od wszystkiego, kochać męża, który jest dla niej przewodnikiem w sprawach duchowych oraz życia codziennego. Ze swej strony powinna wykazywać gospodarność, oszczędność, nadzór nad sługami oraz dobrą samoorganizację. Swoimi umiejętnościami praktycznymi powinna dzielić się ze służbą oraz córkami. Wszelkie niejasności związane z przydziałem pracy służącym lub jej wykonaniem kobieta powinna była konsultować z mężem.

Pani domu, rozdając sługom pracę i czuwając nad jej wykonaniem, zobowiązana była znać się na wszystkich czynnościach i uczyć ich w razie potrzeby, a także organizować edukację dziewcząt. Gotowanie, pieczenie, robienie zapasów żywnościowych na zimę, gromadzenie i inwentaryzowanie sprzętów kuchennych i stołowych, tkanie, farbowanie, pranie i sycie, to sfery jej działania [...]. Do obowiązków matki i pani należało dbanie o postawę moralną kobiet i ochrona ich przed niepożądanymi wpływami z zewnątrz. [...]³².

Domownicy powinni byli też korzystać z rad wszystkich mądrych ludzi, jakich znajdą dookoła siebie.

Właściwa realizacja postanowień *Domostroju* miała przybliżyć rodzinę do osiągnięcia ewangelicznego raju, gdzie panuje ład ontologiczny i aksjologiczny. Aby to było jednak możliwe, każdy powinien żyć zgodnie z nakazami wiary, mieć jasno przydzielony zakres codziennych obowiązków oraz współuczestniczyć w życiu pozostałych członków rodziny. Jak zauważa Hanna Kowalska:

Dom to społeczność chrześcijańska, nie tylko rodzina, to ludzie wzajemnie od siebie zależni i niezbędni sobie. „Domostroj” nakłada najcięższe obowiązki i największą odpowiedzialność na gospodarzy domu. Powinnością męża i gospodarza jest dbałość, by fundament życia domowego nie zarysował się pod względem moralnym, ekonomicznym i zdrowotnym. W domu, podobnie jak w klasztorze, każdy ma swoje obowiązki, wyznaczone zgodnie z przejawianymi zdolnościami. Każdy też jest odpowiednio zaopatrywany w żywność, odzienie i zapłatę. Wspólna modlitwa, pokuta i uczestnictwo w życiu liturgicznym stanowią miarę chrześcijańskiej solidarności³³.

Rytm życia domowników powinien być ściśle uzależniony od kalendarza liturgicznego oraz nawiązywać do sposobu funkcjonowania wspólnot monastycznych. Aby osiągnąć pożądaný efekt eschatologiczny, zalecenia *Domostroju* zebrano w formie pouczeń (58)³⁴. Kobieta w zachowaniu tego rytmu odgrywa

³¹ *Ibidem*, s. 386.

³² H. Kowalska, *Kultura staroruska (XI–XVI w.). Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, s. 246.

³³ *Ibidem*, s. 244–245.

³⁴ Czerpano też z dorobku Jana Chryzostoma, Reguł św. Bazylego oraz zbioru przykazań etycznych, tzw. Pszczoły.

bardzo ważną rolę jako jego strażniczka, która jest jednak tylko jednym z ogniw rodzinnej wspólnoty. Strzegąc jej, jednocześnie wtapia się w nią. Szczególną uwagę zwraca *Domostroj* na regularne i głębokie modlitwy (w wielu intencjach, przede wszystkim domowników, Cerkwi i cara) obojga małżonków przed domowym ikonostasem. Zwraca też uwagę na sposób, w jaki kobieta powinna zachować się w cerkwi, do której może chodzić sama lub z mężem. Realizowała tym samym życie wspólnotowe na poziomie lokalnym³⁵. Sposób zachowania się kobiety w cerkwi świadczył o tym, jak prowadzi gospodarstwo domowe oraz jakie stosunki panują w jej rodzinie. Zgodnie z *Domostrojem* za całokształt funkcjonowania rodziny (także „na zewnątrz”) odpowiadał mąż, toteż zachowanie żony świadczyło też o nim i jego stosunku do poszczególnych zapisów tego zabytku. Kobieta, niszcząc wizerunek zewnętrzny rodziny, a także sprzeciwiając się woli męża, popadała w grzech, wyłamując się w ten sposób ze wspólnoty wierzących. Dlatego też dobra żona nigdy nie powinna dawać mężowi powodów do przykrości czy niezadowolenia.

*Добрая жена приобретает удел среди боящихся Бога. Потому что жена, которая творит честь своего мужа, во-первых, исполняет Божью заповедь (за что получит благословение); во-вторых, она хвалима людьми*³⁶.

Kobieta popełniała grzech także wtedy, kiedy nie umiała należycie (tj. pobożnie) wychować swoich dzieci, nie dochowywała wierności mężowi, a córkom nie wpoila zasad właściwego prowadzenia gospodarstwa domowego.

Zwracając uwagę na samoistną wartość kobiety, *Domostroj* podkreśla jej unikatowość, a jednocześnie pomyślność męża, który ma odpowiednią żonę, będącą darem Boga. Czytamy więc:

*Если даст Бог хорошую жену, то это прекраснее многоцветных камней. Такая жена не будет из-за доброты своей упускать выгоды: создаст мужу своему прекрасную жизнь. Получив шерсть и лен, обрабатывает их своими руками. Она, подробно торговому кораблю, издалека собирает богатства. Встав рано утром, дает домашним еду и дела рабыням. Рукой своей жена добывает много всего. Препоясав крепко чресла свои, она направляет силы свои на дело. Поучает жена детей своих и рабов своих, не угасает светильник в ее комнате всю ночь. Руки свои простирает на полезные вещи, локти – ставит на веретено. Милость свою простирает убогому, плоды рук своих подает нищим. Не беспокоится муж ее о домашнем порядке. Она шьет мужу разные одеяния и украшения, а также себе, детям и домочадцам*³⁷.

³⁵ *Женщинам следует ходить в церковь когда могут, по собственной воле и по договоренности с мужем. В церкви нельзя ни с кем разговаривать, но молча и спокойно стоять, не смотреть по сторонам, к стенам или колоннам не прислоняться, на посох не опираться, с ноги на ногу не переминаться, но руки сложить крестообразно на груди и усердно, не отвлекаясь, молиться со страхом и трепетом, с воздыханием и со слезами. Не уходят из церкви раньше завершения службы, но приходят – к началу (Домострой..., s. 48).*

³⁶ *Ibidem*, s. 57.

³⁷ *Ibidem*, s. 56–57.

Zalety żony uwidaczniały się właśnie w osobistym stosunku do codziennych obowiązków, podtrzymywaniu idei wspólnotowości oraz celebracji świąt kalendarza liturgicznego.

W *Domostroju* zwraca się szczególną uwagę na wspólnotowy sposób wykonywania pracy (np. kilka osób przy jednym zajęciu, co miało służyć wytwarzaniu więzi międzyludzkich i poprawie wzajemnych stosunków interpersonalnych). Oprócz pożądanых rezultatów walorem takiej pracy było nawiązanie do roli pracy w tradycji monastycznej. To właśnie praca stanowiła uniwersalny łącznik pomiędzy tradycją duchowną a świecką. Praca stała się jednym z wyznaczników kultury ogólnochrześcijańskiej. Analizując ten fenomen na gruncie chrześcijańskim, ksiądz Czesław S. Bartnik zauważa:

Chrześcijańska wizja pracy rozwijała się też i znajdowała wyraz w dziedzinie najbardziej, jak sądzono, odizolowanej od ówczesnej kultury świeckiej, a mianowicie na terenie życia zakonnego. W klasztorach dążono do stworzenia odrębnej kultury, czysto chrześcijańskiej. Tu właśnie zaczął się rysować ideał pracy kolektywnej, której owoce przeznaczone byłyby dla społeczności szerszej niż naturalna rodzina. Przy tym przeciwko Messalijczykom, którzy głosili zbawienie przez samą modlitwę, bez pracy, już pierwsi twórcy wielkich osiedli mniszych, Makary Wielki, Makary Aleksandryjski, Bazyli Wielki, Benedykt z Nursji, domagali się od mnichów, zgodnie z zasadą ora et labora, także pracy fizycznej, przez wiele godzin dziennie³⁸.

Aby obowiązki mogły być wypełnione w należyty sposób, potrzebna była dyscyplina psychiczna i duchowa, w której kształtowaniu pomagała codzienna modlitwa (tzw. serca). Niedopuszczalne było natomiast plotkowanie podczas pracy (w tym ze służącymi) lub w innych okolicznościach, urządzenie libacji alkoholowych, naganne zachowanie przy stole lub wobec innych domowników. Za łamanie nakazów *Domostroju* nie była przewidziana żadna kara, a nagrodą miała być satysfakcja oraz wewnętrzna radość. Grzeszne życie powinno pociągać za sobą smutek i chęć szczerzej poprawy. Wszyscy domownicy powinni chodzić odpowiednio ubrani, a uroczystości należało obchodzić godnie i z uwzględnieniem stosownych modlitw.

Kobieta jako pierwsza powinna była wstawać i po odmówieniu odpowiednich modlitw od razu rozdzielać zajęcia między domowników. Jako ostatnia powinna też udawać się na spoczynek. Do wykonywania określonych prac przyzwyczajano już małe dzieci, gdyż wyznawano zasadę, że nikt nie może pozostawać bez zajęcia. W obcowaniu z domownikami kobieta powinna być surowa, lecz sprawiedliwa; nie zalecało się nadmiernej czułości czy poufałości z dziećmi, których w rodzinie powinno być co najmniej dwoje, troje. Obcowanie płciowe w małżeństwie jako takie było akceptowane, zwłaszcza jeśli służyło prokreacji.

³⁸ Cz.S. Bartnik, *Teologia pracy ludzkiej*, Warszawa 1977, s. 47.

Супруги, через способность к продолжению рода, принимают участие в особой тайне жизни, где по Божьей воле созданы они для разумного совместного творения нового человека. Однако учение православной Церкви называет самой важной целью супружества не продолжение рода, но взаимную любовь, приводящую к достижению единства и спасению во Христе³⁹.

Dzieci zrodzone w takim związku powinny być należycie wychowane, za-
dbane i zdrowe, co było obowiązkiem obojga rodziców. Matka musiała nauczyć
córkę wszystkiego, co może im się przydać, gdy wyjdą za mąż i założą własne
rodziny. Stanowiła dla nich autorytet, podobnie jak ojciec dla syna. Dziewczęta
przez sam kontakt z określonymi zachowaniami przyswajały sobie odpowied-
nie wzorce kulturowe. Pożądanym było również, aby kobieta czy panna uczyła
się od innych kobiet efektywnego prowadzenia gospodarstwa domowego.

Decydujące znaczenie dla świadomości kobiety epoki staroruskiej miało
przekonanie, że jest ona – wraz z mężem, dziećmi oraz służącymi – częścią
planu Bożego (ekonomii), za którego realizację ponosi wraz z nimi pełną od-
powiedzialność. Stąd wniosek, że stanowiła ona ważną część wspólnoty rod-
zinnej, której zbawienie zależy przede wszystkim od przestrzegania hierar-
chii bytów oraz wartości chrześcijańskich. Dalej należy skonstatować, że dla
mężczyzny ideałem była kobieta bogobojna i odpowiedzialna, a taką mogła się
stać, jeśli była wychowywana zgodnie z ideałami *Domostroju*. Stawała się tym
samym w naturalny sposób kontynuatorem wartości moralnych określonych
przez chrześcijańskie ukierunkowanie życia – takich jak dobro, sprawiedli-
wość, wierność, pokora czy miłość do męża i dzieci. Wzbogacała tym samym
wspólnotę lokalną, współtworząc jej soborowość religijną. Kobieta tego okre-
su jest ponadto nosicielem takich ważnych wartości, jak praca, ascetyzm, au-
toidentyfikacja grupowa oraz pobożność – kształtujących kulturową tradycję
prawosławną. I w jednym, i w drugim przypadku jej tożsamość wpisywała się
w kanony wspólnotowości. W szerszym kontekście wspólnotową tożsamość
kobiety w okresie staroruskim można rozpatrywać z punktu widzenia semio-
sfery kultury rosyjskiej jako jej pewną stałą dominantę kulturową.

W niniejszym artykule przeprowadzono analizę obrazu kobiety w szesna-
stowiecznym zabytku piśmienniczym epoki staroruskiej – *Domostroju*. Przed-
stawia on zalecenia, w jaki sposób należy prowadzić gospodarstwo domowe,
oraz zasady utrzymywania stosunków międzyludzkich w duchu etyki chrześ-
cijańskiej. Kobieta żyjąca zgodnie z nakazami *Domostroju* powinna być przede
wszystkim pobożna, pracowita, koncentrować się na właściwym funkcjonowa-
niu swojej rodziny, a także podtrzymywać dobre stosunki z sąsiadami.

³⁹ P. Pietkiewicz, *Отношения...*, s. 387.

Bibliografia

- Bartnik Cz., *Teologia pracy ludzkiej*, Warszawa 1977.
- Błaszczyk W., *Krytyka Zachodu w świetle eklezjologii sobornosti Aleksego Stiepanowicza Chomiakowa*, Łódź 2008.
- Домострой. Юности честное зеркало*, перевод, вступительная статья и комментарии Г.С. Прохорова, Санкт-Петербург 2008.
- Gołębiowska-Suchorska A., „*От хозяина чтоб пахло ветром, от хозяйки дымом*”, czyli o kobiecych i męskich zajęciach w folklorze rosyjskim [w:] *Praca i odpoczynek w literaturach słowiańskich*, praca zbiorowa, E. Małek (red.), Łódź 2003.
- Jakubowski W., *Piśmiennictwo zjednoczonego państwa moskiewskiego (1500–1613)* [w:] *Historia literatury rosyjskiej*, t. I, M. Jakóbiec (red.), Warszawa 1976.
- Kosowska K., *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze. Od Piotra I do Mikołaja I*, seria: Prace Katedry Rosyjskiej Kultury Nowożytnej, nr 1, Kraków 2012.
- Kowalska H., *Kultura staroruska (XI–XVI w.). Tradycja i zmiana*, seria: Prace Katedry Literatury i Kultury Rosyjskiej, nr 2, Kraków 1998.
- Kurkiewicz A., *Soborowe oblicze kolektywizmu* [w:] *Fiodor Dostojewski i problemy kultury*, praca zbiorowa, A. Rażny (red.), seria: Prace Katedry Rosyjskiej Kultury Nowożytnej, Kraków 2011.
- Pietkiewicz P., *Отношения между мужем и женой в православном браке* [w:] *Kościół a świat współczesny*, H. Kowalska-Stus (red.), Kraków 2014.
- Raźny A., *Indywidualizm i wspólnotowość w twórczości Fiodora Dostojewskiego. Konflikt czy współistnienie?* [w:] *Fiodor Dostojewski i problemy kultury*, A. Raźny (red.), seria: Prace Katedry Rosyjskiej Kultury Nowożytnej, Kraków 2011.
- Raźny A., *Intelligencka idea „pomniejszania” Rosji w ujęciu Aleksandra Panarina* [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, praca zbiorowa, A. Dudek (red.), seria: Prace Katedry Rosjoznawstwa, Kraków 2010.
- Ricoeur P., *Filozofia osoby*, tłum. M. Frankiewicz, Kraków 1992.
- Suchanek L., *Literatura i kultura staroruska*, seria: Nauka dla Wszystkich, nr 314, Kraków 1980.